
ΣΥΜΜΙΚΤΑ

ΜΙΚΡΑ ΔΙΟΡΘΩΤΙΚΑ Β΄
(Ἀριστοτ., ΜτΦ α ἔλ. 2, 994α22-24)

Εἰς ΜτΦ α ἔλ. 2, 994α22-24: διχῶς γὰρ γίνεταί τὸδε ἐκ τοῦδε [ἢ ὡς τὸδε λέγεται μετὰ τὸδε, οἷον ἐξ Ἴσθμίων Ὀλύμπια] ἢ ὡς ἐκ παιδὸς ἀνήρ μεταβάλλοντος ἢ ὡς ἐξ ὕδατος ἀήρ, ὁ W. Jaeger (*Aristotelis: Metaphysica*, Oxford 1957, 36) ὀβελίζει τὴν φράση: ἢ ὡς τὸδε λέγεται μετὰ τὸδε, οἷον ἐξ Ἴσθμίων Ὀλύμπια, μὲ τὴν ἐξῆς σημείωσιν στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα: «ἢ A^b, et una lettera erasa E²: μὴ E¹ J E γρ A¹; conclamata iam Alexandri tempore loci obscuritas ita orta videtur, ut *tertium* exemplum, quod delevi, a lectore ex Δ 1023β5 in margine inepte adderetur, quo in textum intruso ἢ in μὴ mutandum erat».

Ἄν ξεκινήσουμε ἀπὸ τὴν ὑπόθεση ὅτι πραγματικὰ τὸ κείμενο περιέχει παρατακτικὰ τρία παραδείγματα μεταβολῆς, ἡ πρώτη σκέψη τοῦ Jaeger μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ σὲ κάποια ἐπιχειρήματα: α) ἡ παρουσία τριῶν παραδειγμάτων εἶναι ἀντιφατικὴ πρὸς τὸ προηγούμενο διχῶς (994α22) καὶ τὸ ἐπόμενο ἀμφοτέρως (994β3· βλ. καὶ W. Jaeger, *Emendationen zur aristotelischen Metaphysik A-Δ*, *Hermes* 52 (1917) 481-519, 499 κ.έ.)· β) ἡ διαδοχὴ Ἴσθμίων-Ὀλυμπίων φαίνεται νὰ παραθέτεται ὡς παράδειγμα ἀναντιστρέψιμης διαδικασίας μεταβολῆς (ἐνῶ στὴν πραγματικότητα εἶναι ἀπλὴ χρονικὴ ἀλλαγὴ λουχία) καὶ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴν διαδοχὴ παιδιοῦ-ἄντρα, ποὺ εἶναι ἐπίσης παράδειγμα (καὶ γνήσιο) τῆς ἴδιας διαδικασίας, ὥστε εὐκόλῃ γεννιέται ἡ σκέψη ὅτι ἡ ἐπανάληψις εἶναι περιττὴ καὶ ἐπιβάλλεται ἡ διαγραφή τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὰ δύο παραδείγματα· γ) σ' ἓνα ἄλλο χωρίο ὁ Ἀριστοτέλης εἰρωνεύεται τὴν σύγχυση χρονικῆς ἀλλαγῆς καὶ αἰτιατικῆς σχέσης (*Φυσ.* Β 2, 194α30: διὸ καὶ ὁ ποιητὴς γελοῖως προήχθη εἰπεῖν ἔχει τελειτὴν, ἥσπερ οὐνεκ ἐγένετο· βούλεται γὰρ οὐ πᾶν εἶναι τὸ ἔσχατον τέλος, ἀλλὰ τὸ βέλτιστον), ὥστε εἶναι δύσκολο νὰ δεχθεῖ κανεὶς ὅτι εἶχε καταφύγει σ' αὐτὸ τὸ ἄτυχο παράδειγμα σ' ἓνα κείμενο ποὺ ἀναφέρεται εἰδικὰ στὴν θεωρίαν τῶν αἰτίων καὶ ἀρχῶν.

Τὰ πράγματα ὅμως δὲν δικαιώνουν τὴν δευτέρη ὑπόθεση τοῦ Jaeger (*Emendationen* 501, *Metaphysica* 36, comm. ad l.) ὅτι δηλ. ἡ φράση ποὺ ὀβελίζει ἦταν ἀρχικὰ περιθωριακὸ σχόλιο, ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴν ἔκθεσις εἰς Δ 24, 1023β5 κ.έ., τὸ ὁποῖο ἐνσωματώθηκε ἀργότερα στὸ κείμενο. Πρῶτα-πρῶτα ἡ φιλοσοφικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο ἐκθέσεις εἶναι βαθύτατη: οἱ διακρίσεις εἰς Δ 24, 1023α26-β11 ἀναφέρονται στὶς δυνατὰς ἐφαρμογὰς τοῦ

ἕκ τινος εἶναι, πού περιλαμβάνουν τὰ τρία αἴτια: ὕλικό, ποιητικό, εἰδικό (τὸ τελικό αἴτιο δὲν εἶναι ἕκ τινος, ἀλλὰ οὐ ἔνεκα, καὶ ἔχει ἐνταχθεῖ στὴν ἐρμηνεῖα τοῦ αἰτίου εἰς Δ 2, 1013α24-4α25 = Φυσ. Β 3, 194β23-5β21) καὶ τὴν χρονικὴ διαδοχὴ, πού μπορεῖ νὰ εἶναι εἴτε κυκλική (ὁπότε τὰ ἴδια γεγονότα ἀλληλοδιαδέχονται τὸ ἓνα τὸ ἄλλο, χωρὶς ἀρχὴ καὶ τέλος) εἴτε εὐθύγραμμη (ὁπότε τὰ γεγονότα ἔπονται ἀνεπίστροφα τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο)· εἰς α ἔλ. 2, 994α22-β6, ἀντίθετα, ἔχουμε περιληπτικὴ ἀναφορά στὴν διαδικασία τῆς αἰτιατικῆς μεταβολῆς καὶ στὴν διάκρισή της σὲ ἀντιστρέψιμη καὶ ἀναντιστρέψιμη μορφή, χωρὶς παράλειψη τοῦ τελικοῦ αἰτίου καὶ μὲ κατάληξη τὴν διατύπωση τῆς ἀρχῆς τῆς γενικῆς διατήρησης (994β5-6: ἢ γὰρ θατέρου φθορὰ θατέρου ἐστὶ γένεσις, βλ. καὶ Φυσ. Γ 8, 208α8: ἐνδέχεται γὰρ τὴν θατέρου φθορὰν θατέρου εἶναι γένεσιν, πεπερασμένον ὄντος τοῦ παντός, πρβ. εἰς Φυσ. Ε 1, 225α3-20 = ΜτΦ Κ 11, 1067β14-25 ἀνάλυση τῆς μεταβολῆς πού ἔχει ὄρια τὴν γένεση καὶ τὴν φθορά). Ἐπειτα, στὸ Δ 24 ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιοεῖ, ὡς παράδειγμα ἀπλῆς χρονικῆς διαδοχῆς, τὴν φράση: καὶ ἐκ Διονυσίων Θαρρήλια ὅτι μετὰ τὰ Διονύσια (1023β10-11)· ἔχοντας ἔτοιμο ἓνα αὐθεντικό —καὶ εἰδικὰ γιὰ τὴν περίπτωση διατυπωμένο— παράδειγμα, γιατί καὶ πῶς ὁ ὁποιοσδήποτε σχολιαστὴς θὰ κατασκεύαζε ἓνα ἄλλο καὶ μάλιστα μὲ διαδοχὴ πού δὲν βρίσκεται σ' ἄλλο κείμενο τοῦ Σταγίριτη (βλ. Bonitz, *Ind. Arist.* 346β31-32 καὶ 606α58-60); Τέλος, ἡ δομὴ τοῦ λόγου ἐπιβάλλει τὴν παρουσία τῆς ἐπίμαχης φράσης, γιατί, ἂν λείπει ἡ ἔκφραση: ὡς (...) λέγεται, πού περιέχεται σ' αὐτήν, τὰ ἐπόμενα δυὸ παραδείγματα ἢ ὡς ἐκ παιδός καὶ ἢ ὡς ἐξ ὕδατος (994α24), μένουν χωρὶς ἐξάρτηση ἀπὸ κάποιον λέγεται ἢ φαμέν· καὶ δὲν μπορεῖ νὰ προταθεῖ ὡς λύση ἢ ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὸ προηγούμενο γίνεσθαι (994α22), γιατί στὴν ἔκθεσή του ὁ Ἀριστοτέλης στηρίζεται στὴν διπλὴ βάση γίνεσθαι λέγεται (ἢ φαμέν), ὅπως φαίνεται κι ἀπὸ τὶς ἐπαναλήψεις: ὡς (...) γίνεσθαί φαμεν (994α25) καὶ ὃ λέγεται, ὅτι γίνεσθαι (994α29-30).

Μ' αὐτὲς τὶς ἀντιφατικὲς διαπιστώσεις δὲν μπορεῖ νὰ καταλήξει κανεὶς σὲ ὀριστικὲς σκέψεις γιὰ τὸ ἂν ἡ φράση εἶναι περιττὴ ἢ ἀπαραίτητη· ὑπάρχει λοιπὸν πρόβλημα, πού ἀξίζει τὸν κόπο νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἢ λύση του μὲ ξεκίνημα —more aristotelico— ἀπὸ τὴν ἱστορία του.

Τὸ χωρίο εἶχε προβληματίσει κιόλας τοὺς ἀρχαίους Ὑπομνηματιστὲς καὶ Σχολιαστὲς, ὅπως δείχνουν οἱ παρατηρήσεις τους.

Ἄλεξ. Ἀφροδ. (Hayduck) 154.6-17: εἰς δύο τοῦτους τοὺς τρόπους εὐρῶν διαιρούμενον τὸ ἐκ τινος εἰς τι μεταβάλλον καὶ γιγνόμενον ὡς ἐξ αἰτίου τινός καὶ ὑποκειμένου (παρητήσατο γὰρ τὸ σημαίνεσθαι καὶ αὐτὸ δυνάμενον ἐκ τῆς λέξεως τῆς ἐκ τοῦδε γίνεσθαι λεγούσης· ἐστὶ δὲ τοῦτο τὸ τόδε μετὰ τόδε· λέγεται γὰρ ἐξ Ἰσθμίων Ὀλύμπια ἢ ἀνάπαλιν, ὅτι γίνεσθαι μετὰ Ἰσθμια Ὀλύμπια ἢ μετὰ Ὀλύμπια Ἰσθμια· οὐχ ὡς ἐξ αἰτίου γιγνομένου τοῦ ἑτέρου λέγεται ἐπὶ τῶν οὕτω γιγνομένων ἐκ τοῦδε τόδε γίνεσθαι, διὸ τὸ σημαίνόμενον παρητήσατο τοῦτο·

περί γάρ αἰτίων καὶ τῶν ἐξ αἰτίων γινομένων ὁ λόγος ἐστὶν αὐτῶ, ταῦτα δὲ μόνον χρόνου τάξιν τινὰ σημαίνει· οὐ γὰρ θάτερον αὐτῶν εἰς θάτερον μεταβάλλει ἢ συντελεῖ τι), λαβῶν δὴ τοὺς δύο τρόπους τοὺς προρρηθέντας, καθ' οὓς κατὰ μεταβολὴν τινος ὑποκειμένου τότε τι γίνεται, (...).

Ibid. (alt. rec. 7-16): ὑποκειμένου· τὸ γὰρ ἐξ Ἰσθμίων Ὀλύμπια γίνεσθαι ἢ ἐξ Ὀλυμπίων Ἰσθμια οὐχ ὡς ἐξ αἰτίου ἐξ ἀλλήλων ταῦτα γίνεσθαι λέγεται, ἀλλὰ κατὰ χρόνου μόνου (sic?) τάξιν τινά· οὐ γὰρ θάτερον αὐτῶν μεταβάλλει ἢ συντελεῖ τι τὸ ἕτερον εἰς τὴν τοῦ ἕτερου γένεσιν· ὅθεν τὸ τοιοῦτον τότε ἐκ τοῦδε παρητήσατο. περί γάρ αἰτίων ποιεῖται τὴν ζήτησιν καὶ τὴν θεωρίαν καὶ τῶν ἐξ αἰτίων γινομένων, ἀλλ' οὐ περὶ τῶν ἀπλῶς ἐκ τινος λεγομένων. ὅθεν τοῖς δύο τρόπους μόνους τοὺς προρρηθέντας λαβῶν, καθ' οὓς κατὰ μεταβολὴν (...).

Id. 157.11-14: οὐχ ὁμοίως γὰρ ἐκ τοῦ πρώτῃ ἡμέρα καὶ ἐξ Ὀλυμπίων Ἰσθμια· ἐπὶ μὲν γὰρ ἐκείνῳ μόνον τότε μετὰ τότε καὶ χρόνου τάξις, οὐκέτι δὲ ὑποκειμένου θατέρου θάτερον τὸ δὲ πρώτῃ ἡμέρα γίνεσθαι μεταβάλλον καὶ ὑπομένον καὶ τελειούμενον.

Ἀσκληπ. (Hayduck) 121.32-35: λέγεται γὰρ τὸ ἐκ τοῦδε γίνεσθαι ἢ κατὰ χρόνον ἢ κατὰ ὕλην ἢ κατὰ τὸ ἀτελὲς καὶ τὸ τέλειον. κατὰ χρόνον μὲν ὡς ἐὰν εἶπω ὅτι μετὰ τὰ Ὀλύμπια γέγονε τὰ Ἰσθμια, καὶ πάλιν ἐκ τῶν Ἰσθμίων τὰ Νέμεα.

Id. 122.2-7: ἰστέον οὖν ὅτι τῷ πρώτῳ σημαίνοντι οὐ κέχρηται τῷ κατὰ τὸν χρόνον, διότι οὐ κυρίως φαμέν ἐπὶ τοῦ χρόνου τότε ἐκ τοῦδε γίνεσθαι ἀλλὰ τότε μετὰ τότε, οἷον Ὀλύμπια, ἔπειτα Ἰσθμια· ταῦτα γὰρ πάντα ὑπάρχουσι. δυνατόν γὰρ καὶ ἐξ Ἰσθμίων Ὀλύμπια γενέσθαι καὶ πάλιν ἐξ Ὀλυμπίων Ἰσθμια· ὡς γὰρ εἴρηται, οὐκ ἔστι τοῦτο πραγματιώδες, ἀλλὰ θέσει.

Id. 123.33-124.2: κυρίως διχῶς λέγεται γίνεσθαι τότε ἐκ τοῦδε, ὑλικῶς καὶ πραγματιωδῶς· οὔτε γὰρ κυρίως λέγεται τότε ἐκ τοῦδε ἐπὶ τοῦ χρόνου, οἷον ἐξ Ἰσθμίων Ὀλύμπια, καὶ διὰ τοῦ εἰπεῖν μὴ ὡς τότε ἐδήλωσεν ὅτι οὐ κυρίως λέγεται ἐπ' αὐτῶν τότε ἐκ τοῦδε. ὡς γὰρ εἴρηται ἐν τῇ θεωρίᾳ, ἐπὶ τούτων τότε μετὰ τότε ἐστὶ· θέσει γὰρ ἐστὶ, καὶ δυνατόν τὸ αὐτὸ πρότερον καὶ ὕστερον γίνεσθαι.

Id. 126.26-32: ἐντεῦθεν δείκνυσιν ὅτι κατ' οὐδένα τῶν κυρίως τρόπων, καθ' οὓς φαμέν τότε ἐκ τοῦδε γίνεσθαι (ταῦτα γὰρ κυρίως αἰτία καὶ ἐξ αἰτίων γίνονται· τὰ γὰρ τοῦ χρόνου οὐ τοιαῦτα, ἀλλὰ θέσει καὶ μόνῃ ὑπάρχουσι, διὸ καὶ παρητήσατο αὐτά· οὔτε γὰρ θάτερον αὐτῶν εἰς θάτερον μεταβάλλει οὔτε δὲ συντελεῖ τὰ Ἰσθμια εἰς τὰ Ὀλύμπια), λαβῶν οὖν τοὺς δύο τρόπους τοὺς προρρηθέντας, καθ' οὓς κατὰ μεταβολὴν τινος ὑποκειμένου τότε τι γίνεται, (...).

Σχόλ. (Brandis) 596β4-12: γρ. καὶ οὕτως, μὴ ὡς τότε λέγεται μετὰ τότε καὶ ἐξῆς, ἀλλ' ὡς ἢ ἐκ παιδός· ἐπὶ γὰρ τοῦ χρόνου οὐ λέγεται τὸ ἐξ οὐ κυρίως, ἀλλὰ τὸ μετὰ τότε. οἱ δὲ γράφοντες ἢ ὡς τότε· δύο παραδείγματα φασὶν ἐπινηνέχθαι ἐπὶ τοῦ κατὰ πρόβασιν καὶ προκοπὴν σημαίνοντι τοῦ ἐκ τοῦδε, τοῦ τε ἐξ Ἰσθμίων καὶ τοῦ ἐκ παιδός· πλὴν διενήνοχε τοῦ προτέρου τὸ δεύτερον, ὅτι ἐπὶ μὲν τοῦ προτέρου φθειρομένων καὶ παρερχομένων τῶν Ἰσθμίων ἐπέρχεται τὰ Ὀλύμπια, ἐπὶ δὲ γε τοῦ παιδός τοῦ ὑποκειμένου μένοντος καὶ κατὰ πρόβασιν αὐξανόμενου (...).

Ὁ Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιάς καταλήγει στὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε περιλάβει καὶ τὸ παράδειγμα Ἰσθμίων-Ὀλυμπίων στὴν ἔκθεσή του, ἀλλὰ ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ καθαρὰ χρονικὴ διαδοχὴ καὶ δὲν ἀνήκει στὴν διαδικασίᾳ τῆς αἰτιατικῆς μεταβολῆς, τὸ ἀγνόησε στὴν ἀνάλυσή του (154.2: τὸ σημαίνοντον παρητήσατο τοῦτο)· βέβαια τὰ ἀριστοτελικὰ διχῶς καὶ ἀμφοτέρως τοῦ κειμένου ἀναγκάζουν τὸν ὑπομνηματιστὴ νὰ μιλήσει γιὰ δύο (...) τρόπους (154.6), διατυπώνει ὁμως τὴν ἐπιφύλαξη: ἔχει μὲν οὖν ἢ λέξις δι' ὧν (sic?) τὸ

προκειμενον δείκνυσιν ασάφειαν (153.13-14· πρβ. alt. rec. ad l.: ἔχει δέ τι ασάφες ἢ λέξις αὕτη). Ὁ Ἀσκληπιὸς φαίνεται νὰ ἀποδέχεται ἐπίσης τὴν γνησιότητα τῆς φράσης, καθὼς ἐπιχειρεῖ νὰ διαστείλει τὴν χρονικὴ διαδοχὴ ἀπὸ τὴν αἰτιατικὴ μεταβολή, ἀκολουθεῖ τὸν Ἀλέξανδρο στὴν σκέψη ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀγνόησε τὸ παράδειγμα Ἰσθμίων-Ὀλυμπίων στὴν ἀνάλυσή του (122.2: τῶ πρώτῳ σημαιομένῳ οὐ κέχρηται τῶ κατὰ τὸν χρόνον, 126.29: διὸ καὶ παρητήσατο αὐτά), καὶ ἀναφέρει τὸ διχῶς (123.33) καὶ τοὺς δύο τρόπους (126.31)· σὲ ἀντίθεση ὅμως μὲ ὅλα αὐτὰ σημειώνει: διὰ τοῦ εἰπεῖν μὴ ὡς τόδε ἐδήλωσεν (123.35), πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἀκολουθεῖ διαφορετικὴ γραφὴ (καὶ ἀναρωτιέται κανεὶς τί χρειάζονταν οἱ ἄλλες ἐξηγήσεις του). Τὰ Σχόλια σημειώνουν ὅτι ὑπάρχει καὶ ἡ ἐναλλακτικὴ (ἀρνητικὴ) γραφὴ (596β4: γρ<ἀφεται> καὶ οὕτως, 'μὴ ὡς τόδε λέγεται μετὰ τόδε' καὶ ἐξῆς 'ἀλλ' ὡς ἢ ἐκ παιδός'), προσπαθοῦν ὅμως περισσότερο νὰ δικαιολογήσουν ἐκείνους πού ἀκολουθοῦν τὴν γραφὴ ἢ ὡς τόδε (596β6 κ.έ.), καὶ παρέχουν ἐξήγηση τῆς διαφορᾶς μὲ τὸ ὅτι στὴν πρώτη περίπτωσι φθεύρεται τὸ «ὑποκείμενον» γιὰ νὰ φτάσουμε στὴν μεταβολή (πράγμα ὅμως πού φαίνεται πιὸ ἔντονα στὸ παράδειγμα νεροῦ-ἀέρα), ἐνῶ στὴν δευτέρῃ ἀλλοιώνεται (αὐξάνεται).

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ περισσότεροι κώδικες ἔχουν τὴν γραφὴ μὴ ὡς τόδε (τὸ δεῦτερο χέρι τοῦ κώδικα E ἔχει ἓνα γράμμα σβησμένο, προφανῶς τὸ μ τοῦ μὴ γιὰ νὰ μετατραπεῖ σὲ ἦ) καὶ ἡ γραφὴ ἦ ὡς τόδε παρουσιάζεται μόνο στὸν κώδικα A^b (Jaeger, *Metaphysica*, comm. ad l.), μὲ τὶς ἀναγνώσεις τοῦ ὁποίου συμφωνεῖ ὁ Ἀλέξανδρος (Jaeger, *op. cit.* IX κ.έ.: γιὰ τὶς ἰδιομορφίες πού ἔχει αὐτός ὁ κώδικας —ἢ μάλλον τὸ ἀρχέτυπό του— βλ. καὶ W. Jaeger, *Studien zur Entstehungsgeschichte der Metaphysik des Aristoteles*, Berlin 1912, 181). Εἶναι ἐπίσης ἀλήθεια ὅτι ὁ κώδικας A^b μετὰ τὸ παράδειγμα Ἰσθμίων-Ὀλυμπίων προτάσσει στὰ ἄλλα δύο παραδείγματα τὴν ἀντίθεση: ἦ οὐχ οὕτως ἀλλ' ὡς ἦ (Jaeger, *Metaphysica*, comm. ad 994a23-24· βλ. καὶ Im. Bekker, *Aristotelis Opera*, tom. I, Berolini 1832, 994a, comm. ad l., W. D. Ross, *Aristotle's Metaphysics*, I-II Oxford 1975 [= 1924], Oxf. Univ. Press, comm. ad l.), καὶ ἡ ἀντίθεση αὕτη ἐπαναλαμβάνεται (ἔστω καὶ παραλλαγμένη, ἢ καὶ κακοποιημένη ἀκόμα) στοὺς ἄλλους κώδικες, ὡς συνέπεια τῆς ἀποδοχῆς τοῦ μὴ (Jaeger, *Emendationen* 499 κ.έ.), ὥστε πρέπει νὰ ἐλεγχοῦν καὶ οἱ διαφορετικὲς αὐτὲς γραφές.

Ἡ γράφῃ μὴ ὡς τόδε μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ lectio difficilior, γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν δύο ἐπόμενων ἦ (994a23 καὶ 24) μπορεῖ μὲ τὴν ὀπτικὴ καὶ προπαντὸς τὴν ἀκουστικὴ ὁμοιότητα τῶν μὴ καὶ ἦ νὰ παρασύρει εὐκόλα τὸν γραφέα σὲ μεταλλαγὴ τοῦ μοναχικοῦ μὴ σὲ ἦ, ὥστε νὰ παρουσιάζεται ὁμοιομορφία φραστικῆς ἀρχῆς καὶ στὰ τρία παραδείγματα, καὶ ἡ διαπίστωση αὕτη πρέπει νὰ καταλογιστεῖ στὸ ἐνεργητικὸ τῆς. Γραμματολογικὰ βέβαια παρουσιάζεται κάπως ἀσθενικὴ, γιὰ τὴν ἡ σωστὴ ἔκφραση τῆς ἄρνησης εἶναι οὐχ ὡς τόδε· ἀλλὰ

για τὸν προπαντὸς «λογικὸν» Ἀριστοτέλη ἢ (λογικὴ) ἄρνηση περιέχεται στὸ *μή*, κι αὐτὴ τὴν χρῆση τὴν συναντοῦμε καὶ σὲ ἄλλα κείμενά του, ὅπως καὶ σὲ κείμενα ἄλλων κλασικῶν (π.χ. *ΜτΦ* Δ 29, 1025α3, *Φυσ.* Α 3, 186α14, *Σοφ.*, *Οἰδ.* *Κολ.* 78, Ἡροδ. Γ 127.2· βλ. Jaeger, l.c., Ross I 217), ὥστε τὸ μειονέκτημα αὐτὸ δὲν μπορεῖ ν' ἀποκλείσει τὴν ὑπαρξή της. Ἡ ἀντίθεση ὅμως *ἢ οὐχ οὕτως ἀλλ' ὡς ἢ* (σωστότερη εἶναι ἢ διόρθωση τοῦ Bonitz, ποὺ ἀκολουθεῖ τὸν Ἀλέξανδρο, *ἢ οὐχ οὕτως ἀλλ' ἢ ὡς*) θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ περιττὴ καὶ μὲ τις δυὸ γραφές (*ἢ ὡς τότε - μή ὡς τότε*), ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν ἀναγνώσεων τῶν παλιότερων ἐκδοτῶν τῶν *Μεταφυσικῶν*, οἱ ὁποῖοι δὲν μποροῦν βέβαια ν' ἀγνοηθοῦν.

Ὁ Bekker δέχεται τὴν διατύπωση: *ἢ ὡς τότε (...)* *ἢ οὐχ οὕτως ἀλλ' ὡς ἢ*, ἀκολουθώντας τὴν καλύτερη παράδοση (τὸν κώδικα Α^b): ὁ ἴδιος δὲν δίνει ἄλλην ἐξήγηση γιὰ τὴν προτίμησή του, μπορούμε ὅμως βásiμα νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸν ἐπηρέασε τὸ προηγούμενο *διχῶς*, ποὺ τὸν ὀδήγησε στὴν σκέψη ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἤθελε μὲ τὴν ἀντίθεση νὰ καταστήσει σαφέστερη τὴν διχοτομικὴ διαστολὴ χρονικῆς διαδοχῆς καὶ αἰτιατικῆς μεταβολῆς. Ἄν ὅμως τὸ *διχῶς* ἀναφέρεται σ' αὐτὴ τὴν πρώτη διαστολή, εἶναι βέβαιο ὅτι τὸ *ἀμφοτέρως*, ποὺ ἀκολουθεῖ, ἀναφέρεται στὴν διάκριση —ποὺ ἔχει προηγηθεῖ— ἀναντιστρέψιμης καὶ ἀντιστρέψιμης αἰτιατικῆς μεταβολῆς, γιὰ τὴν ὁποία δὲν διατυπώνεται καμιά ἀντίθεση ἀλλὰ ἐκθέτεται ἀπλῶς διαζευτικά. Μ' αὐτὸ τὸ δεδομένο καὶ μὲ τὴν ἀναμφισβήτητη προϋπόθεση ὅτι ὁ νοῦς τοῦ Ἀριστοτέλη δούλευε μὲ πυκνότητα, μπορούμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἐδῶ ἔχει συνενώσει δυὸ διαδοχικὲς διχοτομικὲς διαιρέσεις σὲ τρία παραδείγματα ποὺ δὲν δίνονται παρατακτικά, ἀλλὰ σὲ δυὸ ζεύγη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ δεύτερο ἔχει δυὸ ὄρους, ἐνῶ τὸ πρῶτο ἔχει διπλὸν δεύτερο ὄρο (κατὰ τὸ σχῆμα: Α-B₁-B₂), ὥστε ἡ ἀντίθεση εἶναι περιττὴ καὶ ἡ σωστὴ ἀνάγνωση εἶναι: *διχῶς γὰρ γίνεταί τότε ἐκ τοῦδε· ἢ ὡς τότε λέγεται μετὰ τότε, οἷον ἐξ Ἰσθμίων Ὀλύμπια, ἢ ὡς ἐκ παιδὸς ἀνὴρ μεταβάλλοντος ἢ ὡς ἐξ ὕδατος ἀήρ.*

Ὁ Ross προτιμᾷ τὴν ἀρνητικὴ διατύπωση *μή ὡς τότε (...)*, *ἀλλ' ἢ ὡς*, θεωρώντας ὅτι ἔτσι παραμερίζεται μιὰ ἄσχετη ὑποδήλωση (l.c.: ὁ Jaeger, *op. cit.* 500, θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀποδοχὴ τοῦ *μή* σημαίνει ἀντίθεση τοῦ πρῶτου παραδείγματος πρὸς τὰ ἐπόμενα δυό)· καὶ πάλι εἶναι περιττὴ ἡ ἀντίθεση καὶ ἡ σωστὴ ἀνάγνωση εἶναι: *διχῶς γὰρ γίνεταί τότε ἐκ τοῦδε (μή ὡς τότε λέγεται μετὰ τότε, οἷον ἐξ Ἰσθμίων Ὀλύμπια)· ἢ ὡς ἐκ παιδὸς ἀνὴρ μεταβάλλοντος ἢ ὡς ἐξ ὕδατος ἀήρ.*

Θεωρητικὰ καὶ οἱ δυὸ ἀναγνώσεις εἶναι ὑποστηρίξιμες· σ' ἔλο τὸ α ἔλασσον ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὁ ἐμπειρος δάσκαλος (εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι εἰς 993β12-19 ἀναφέρεται γενικὰ στοὺς δασκάλους καὶ τοὺς προδρόμους καὶ εἰς 994β32-5α14 στὴν προσωπικὴ του ἐμπειρία γιὰ τὴν σχέση δασκαλοῦ καὶ μαθητῶν) καί, ἐκθέτοντας τὴν διαφορὰ χρονικῆς διαδοχῆς καὶ αἰτιατικῆς

μεταβολῆς καὶ τὴν διαφορὰ —στὴν δεύτερη— ἀντιστρέψιμης ἢ ὄχι διαδικασίας, θὰ μπορούσε νὰ εἶχε χρησιμοποιήσει καὶ τὶς δυὸ ἀναγνώσεις, ἀνάλογα μὲ τὸ ἀκροατήριό του. Ἐὰν ἀπευθύνονταν σὲ —σχετικὰ— ἀρχαίους στὴν φιλοσοφία μαθητές, μὲ τὴν ἀρνητικὴ διατύπωση θὰ ἐφιστοῦσε τὴν προσοχὴ νὰ μὴν παρασυρθεῖ κανεὶς σὲ ταύτιση τοῦ *τόδε ἐκ τοῦδε* μὲ τὸ *τόδε μετὰ τόδε*: ἂν ἀπευθύνονταν σὲ προχωρημένους, ἢ πυκνὴ θετικὴ διατύπωση ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ καταλάβουν τὴν σκέψη τοῦ σ' αὐτὸ τὸ θέμα.

Ἐπιπλέον πάρα πολλὰ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα (βέβαια δὲν μποροῦν νὰ ἐκτεθοῦν ἐδῶ) ποὺ πείθουν ὅτι τὸ *α ἔλασσον* εἶναι ἡ τελευταία παράδοση τοῦ Ἀριστοτέλη σὲ ἀκροατήριό ποὺ περιλαμβάνει τὴν ἡγεσία τοῦ Λυκείου· μ' αὐτὸ τὸ δεδομένο ἡ ἐπιλογὴ ὀδηγεῖ στὴν ἀνάγνωση τοῦ Bekker (μὲ ἀφαίρεση τῆς ἀντίθεσης) καί, πολὺ παλιότερα, τοῦ Ἀλέξανδρου Ἀφροδισιέα. Ἡ ἀνάγνωση τοῦ Jaeger εἶναι λαθεμένη, γιατί ἡ φράση ποὺ ὀβελίζει εἶναι ἀπαραίτητη σὲ κείμενο, καὶ ἡ ἀνάγνωση τοῦ Ross (πάλι μὲ ἀφαίρεση τῆς ἀντίθεσης) εἶναι τυπικὰ σωστὴ, ἀλλὰ δὲν συμβιβάζεται μὲ τὸ πολὺ ὑψηλὸ ἐπίπεδο ποὺ ἔχει ἡ ἔκθεση τῶν θεμάτων σὲ *α ἔλασσον*. Καὶ μπορεῖ νὰ προστεθεῖ (ἔπειτα ἀπ' ὅλη αὐτὴ τὴν ἀνάγνωση) ὅτι παρὰ τὴν πυκνὴ διατύπωσή του τὸ χωρίο οὔτε ἀσάφεια παρουσιάζει, οὔτε προβλήματα δημιουργεῖ, οὔτε τὸν ἀριστοτελικὸ λόγος —καὶ προπαντὸς τὶς διδακτικὰς προθέσεις— προδίδει.

Θεσσαλονίκη

MIX. I. ΤΣΙΤΣΙΚΛΗΣ

ΦΙΛΗΜΟΝΑΣ, ΑΠ. 155 KOCK: ΜΙΑ ΝΕΑ ΜΑΡΤΥΡΙΑ

Στο ἔργο του Νικήτα Ευγενειανού *Ἀνάχαρις ἢ Ἀνανίας*¹ ὁ Αρισταγόρας περιγράφει μὲ πολὺ μελανὰ χρώματα τὸν εχθρὸ του τὸν Ἀνάχαρση². Στους στ. 559-570 ἡ περιγραφή γίνεται μὲ συσσώρευση σύντομων φράσεων, οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι ἀπηχήσεις χωρίων ἀπὸ ἀρχαιότερα κείμενα³. Μία ἀπὸ αὐτές (στ. 567-568) εἶναι ἡ φράση: *ὡς τὰ ἱερεῖα σιτούμενος κατὰ καιρὸν τυθησόμενος*.

1. Ἐκδοση Δ. Α. Χρηστίδη, *Μαρκιανὰ ἀνέκδοτα. I. Ἀνάχαρις ἢ Ἀνανίας*, 2. *Ἐπιστολές - Σιγίλλιο*, ΕΕΦΣΘ, Παράρτ. ἀρ. 45, Θεσσαλονίκη 1984.

2. ΓΙΑ τὴν ταύτιση τῶν προσώπων αὐτῶν βλ. Χρηστίδη, *ἀ.π.*, σ. 37-38 καὶ 103-109.

3. Βλ. τὸ ὑπόμνημα πηγῶν καὶ παράλληλων χωρίων II τῆς παραπάνω ἐκδόσεως, σ. 236-237.

Στο υπόμνημα πηγών και παράλληλων χωρίων II της έκδοσής μου είχα σημειώσει για το χωρίο αυτό (σ. 237): «567-568 *ώς - τυθησόμενος*: cf. Plut. *Ag. et Cleom.* 57,6; Heliod. *Aeth.* 9,1,5; 9,24,5» και στην εισαγωγή, εξετάζοντας τις φιλολογικές πηγές και την αρχαιογνωσία του συγγραφέα, είχα γράψει (σ. 147): «Ἐπίσης ἡ φράση (Ἄν. 567-568) *ώς τὰ ἱερεῖα σιτούμενος κατὰ καιρὸν τυθησόμενος* ἴσως νὰ ἀπηχεῖ τὰ χωρία τοῦ Ἡλιοδώρου (9,1,5) *φυλάττειν οἶον ἱερεῖά τινα ἤδη τρεφομένους ἐπιστείλας καὶ* (9,24,5) *ώς ἱερεῖα τρεφόμεθα τοῖς κατὰ Μερὸν θεοῖς ἐναγισθησόμενοι*⁴²» και στη σημείωση 142 (σ. 187): «Πβ. ὅμως καὶ Πλουτ. Ἄγεις καὶ Κλεομ. 57,6: *καὶ μὴ περιμένειν ὥσπερ ἱερεῖα πιανθέντας κατακοπῆναι*». Τα χωρία αυτά του Ηλιοδώρου και του Πλουτάρχου αποτελούν βέβαια παράλληλα της παραπάνω φράσης, αλλά η άμεση πηγή της φαίνεται πως είναι το απόσπασμα 155 Kock του κωμικού ποιητή Φιλήμονα:

*στρατιῶτα, κοῦκ ἄνθρωπε, καὶ σιτούμενε
ὥσπερ ἱερεῖον, ἴν' ὅταν ἦ καιρὸς τυθῆς.*

Από την έκδοση του Kock (*CAF* II σ. 524) μαθαίνουμε ότι το κείμενο αυτό ανήκει στα αποσπάσματα *ἀδήλων δραμάτων* του Φιλήμονα και ότι η μόνη πηγή που μας το διασώζει είναι το ανθολόγιο του Στοβαίου (*Floril.* 53,8 Meineke = 4,12,7 [IV σ. 434] Hense). Η μορφή του αποσπάσματος τόσο στην έκδοση του Kock όσο και στην έκδοση του Hense είναι αυτή που παραθέσαμε πιο πάνω, αλλά το κριτικό υπόμνημα και των δύο εκδόσεων μας πληροφορεί ότι το *ὥσπερ ἱερεῖον* είναι διόρθωση του Porson, ενώ τα χφφ του Στοβαίου έχουν *ώς τὰ ἱερεῖα*, όπως ακριβώς και το παραπάνω κείμενο του Νικήτα Ευγενειανού.

Συνεπώς στους στ. 567-568 του έργου Ἄναχαρις ἢ Ἄνανίας υπάρχει μια ακόμα μαρτυρία για το απ. 155 του Φιλήμονα. Το κείμενο της μαρτυρίας αυτής συμφωνεί με εκείνο που μας παραδίνουν τα χφφ του Στοβαίου για το απόσπασμα. Είναι λοιπόν πολύ πιθανό το χωρίο να αντλήθηκε από το ανθολόγιο του Στοβαίου, το οποίο ο βυζαντινός συγγραφέας γνώριζε και χρησιμοποιούσε⁴. Ἄλλωστε αυτό δεν είναι το μόνο απόσπασμα κωμικού ποιητή που αντλεί ο Ευγενειανός από τον Στοβαίο: από αυτόν γνωρίζει και παραθέτει και το απ. 10 Kock του Αξιονίκου (Ἄνάχ. 505-506)⁵, και

4. Βλ. Χρηστίδη, *ό.π.*, σ. 169-170.

5. Και για το απόσπασμα αυτό, που το διασώζει μόνο ο Στοβαίος (3,2,2), το έργο Ἄναχαρις ἢ Ἄνανίας μας προσφέρει μια δεύτερη μαρτυρία, που το κείμενό της συμφωνεί με τον κώδ. A (Paris. gr. 1984) του Στοβαίου: βλ. Χρηστίδη, *ό.π.*, σ. 137.

πιθανότατα το απ. 42 Kock του 'Αμφη ('Ανάχ. 479-481)⁶ και το απ. 295,4 Koerte (355,4 Kock) του Μενάνδρου ('Ανάχ. 1328-1329)⁷.

Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη

ΔΗΜ. Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

ΕΝΑ ΑΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΗΤΟ ΜΟΝΟΦΥΛΛΟ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΗΣ ΒΙΕΝΝΗΣ

Κατά το διάστημα της παραμονής μου στη Βιέννη για μετεκπαίδευση (1978-1979) είχα την ευκαιρία να ασχοληθώ και με την τακτοποίηση και καταλογογράφηση παλιών ακαταλογογράφητων ελληνικών βιβλίων της Εθνικής Ελληνικής Σχολής της Βιέννης¹. Ανάμεσα στα βιβλία αυτά βρήκα και ένα μονόφυλλο διαστάσεων 0,35×0,23, από χαρτί άσπρο γυαλιστερό χοντρό, τυπωμένο με χρυσά τυπογραφικά στοιχεία. Το επάνω μέρος του φύλλου είναι σχισμένο.

Το έντυπο περιέχει ένα ποίημα που αποτελείται από επτά στροφές και είναι γραμμένο σε αρχαϊζουσα γλώσσα και σε αναπαιστικό μέτρο (οι έξι στροφές σε δίσηλο χωρισμένο με κυματιστή γραμμή, τρεις αριστερά, τρεις δεξιά, και η έβδομη κάτω στο μέσον· ολόκληρο το ποίημα περιβάλλεται από καλλιτεχνικό πλαίσιο) (βλ. σ. 162).

Όπως γίνεται φανερό από τα στοιχεία που μας παρέχει το ίδιο το ποίημα, αυτό γράφτηκε με την ευκαιρία ενός γάμου που έγινε στη Βιέννη.

Την εποχή εκείνη συνηθιζόταν να τυπώνονται ποιήματα με την ευκαιρία των γάμων επιφανών προσώπων, αλλά και με την ευκαιρία διάφορων προσωπικών επετείων ή άλλων σπουδαίων προσωπικών γεγονότων, συνήθως σε μονόφυλλα (γράμμένα συχνότερα από τη μία σελίδα ή καμιά φορά και από τις δύο), αλλά και σε περισσότερα φύλλα².

6. Εκτός από τον Στοβαίο (3,27,4) το απόσπασμα υπάρχει και στο ανθολόγιο του Μαξίμου (33,15 Phillips = PG 91,893B) και στον Αποστόλιο (13,10b).

7. Ο στίχος αυτός εκτός από τον Στοβαίο (1,7,7a και 4,47,4) διασώζεται και από τον Πλούταρχο (*Περὶ εὐθυμίας* 19 = 'Ηθ. 476d-e).

1. Κατάλογο των βιβλίων αυτών, με προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία ως το 1863, πρόκειται να δημοσιεύσω σύντομα.

2. Πρβ. Δ. Σ. Γκίνη - Β. Γ. Μέξα, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. Α', 1939, τ. Β', 1941· τ. Γ', 1957, αρ. 5093, 7139, 7200, 7526, 7528, 7529, 7530, 7531, 7532, καθώς και Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες - Συμπληρώσεις*, Αθήνα 1983 (Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Τετράδια εργασίας, 4), αρ. *1198 (A3223).

Πάντως χαρακτηριστικό είναι ότι, ενώ τέτοιου είδους ποιήματα είναι συνήθως επώνυμα (βλ. π.χ. εδώ, σημ. 2), το ποίημα αυτό παραδόθηκε ανώνυμο³.

Στην πέμπτη και στην έκτη στροφή δηλώνονται τα ονόματα των νεονύμφων: Σίμων και Καλλιόπη. Τα ίδια ονόματα υπάρχουν με κεφαλαία γράμματα και στον τίτλο του ποιήματος, που σώζεται κατεστραμμένος εν μέρει. Ασφαλώς προηγούνταν άλλες λέξεις: πιθανόν το: ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΓΑΜΟΥΣ, ή κάτι ανάλογο⁴. Κάτω από τον τίτλο υπάρχει τυπογραφικό κόσμημα.

Στο κάτω μέρος του ποιήματος, αριστερά, σημειώνεται: «BIENNH, κατά Σεπτέμβριον 1872».

Εξάλλου στο κάτω μέρος του φύλλου δεξιά και έξω από το καλλιτεχνικό πλαίσιο σημειώνεται: «Τύποις τοῦ Αὐστριακοῦ Λόυδ ἐν Τεργέστη»⁵.

Το μονόφυλλο λοιπόν μας παρέχει τα εξής ενδιαφέροντα στοιχεία: ότι πρόκειται για γαμήλιο ποίημα, τα ονόματα των νεονύμφων, τον τόπο γραφής και τη χρονολογία του ποιήματος καθώς και το τυπογραφείο και τον τόπο εκτύπωσης του εντύπου: επίσης μια άλλη, ίσως χωρίς ιδιαίτερη σημασία πληροφορία, ότι ο πατέρας του Σίμωνος δεν ζούσε πιθανότατα κατά την εποχή των γάμων, αφού στην πέμπτη στροφή και στον πέμπτο στίχο της έκτης στροφής αναφέρεται μόνο η μητέρα του.

Με τα στοιχεία αυτά προσπάθησα να εξακριβώσω για ποια πρόσωπα πρόκειται και να αναζητήσω και άλλα πρόσθετα στοιχεία. Έτσι διαπίστωσα, ύστερα από αναζήτηση στο βιβλίο γάμων της ελληνορθόδοξης μητρόπολης της Βιέννης⁶, ότι πρόκειται για τους Simon Ritter Zechany von Racovitzza⁷ του

3. Είναι πιθανόν ο ποιητής να είναι ο κλασικός φιλόλογος Φίλιππος Ιωάννου, που έχει συντάξει τη γνωστή επιγραφή προς τιμήν του Σίμωνος Σίνα στο νάρθηκα της εκκλησίας της Αγίας Τριάδος της Βιέννης (1858), καθώς και άλλα τετράστιχα που δημοσιεύτηκαν το 1874 (Γ. Λατού, *Σίμων Σίνας*; Αθήνα 1972 [Ακαδημία Αθηνών. Βιογραφία: Εθνικών Ευεργετών, Ι] σ. 168, 183, 186).

4. Σε άλλα τέτοιου είδους ποιήματα της εποχής (βλ. και σημ. 2) συναντούμε τίτλους όπως: «Ύμέναιος εἰς τὸν γάμον...», «Ἐν τῇ (ιεῤῥᾷ ἢ θεῖᾳ) εὐλογίᾳ τῶν νεονύμφων...», «Ἄσμα νυμφικὸν ἐν τῇ ιερᾷ εὐλογίᾳ τῶν νεονύμφων...», «Ἐπιθαλάμιος Προσφώνησις...», και κατόπιν ακολουθοῦν τα ονόματα.

5. Το μονόφυλλο δεν περιλαμβάνεται στο βιβλίο: Γ. Λαδά, *I: Συνοπτική Ιστορία του ελληνισμού της Τεργέστης. II: Βιβλιογραφία των εντύπων που εκδόθηκαν από τους Έλληνες της Τεργέστης*, Αθήνα 1976.

6. Ευχαριστώ τον θεοφιλέστατο επίσκοπο Χριστουπόλεως κ. Μιχαήλ Στάικο, πρωτοσύγκελο τότε της ελληνορθόδοξης μητρόπολης Αυστρίας, για τη βοήθεια στην αναζήτηση των στοιχείων αυτών.

7. Το όνομα του Σίμωνος είναι γραμμένο στο βιβλίο των γάμων στα γερμανικά ακριβώς έτσι, ενώ τα άλλα ονόματα, της Καλλιόπης, των γονέων, του παρανύμφου κτλ. στα ελληνικά.

ΛΕΜΝΟΣ ΚΑΙ ΚΑΛΙΟΠΗΣ.



Οὐρανὸν ὁ Ἴρις ἔρμησας
 Καταβαίνει εἰς γῆν σιγηθῶς.
 Καὶ ἀγάπης σπιθῆρ' ἔμψυχας,
 Δυὸ ἀγγελῶν καρδίας ἀρθείσας
 Ἄναρλέγει καὶ κείει σφοδρῶς.

Μετ' ἀγάπης παλμοὺς κρυσταλλίους
 Ὁ Ἰβάνης φέρεται γελῶν.
 Κ' εὐτραπίσας θάλαμους ἀλευσίου,
 Τοὺς ἐρωτᾷς ἀγγελίους νυμφίους
 Καθιστᾷ ἐπαχθῶς τοῦ καλῶν.

Ἰερεὺς μὲ στεφάνους εἰς χεῖρας
 Τὴν ἀγνεύει αὐτῶν περανός,
 Εὐλογῶν δὲ τοὺς νέους μηριτέρους,
 Μὴ δακτύλιον κόσμος τὰς μύτρας
 Καὶ τὸ μέλλον τίτῳ συνενοῖ.

Πενθερίων εὐγενῶν καὶ οικείων
 Παρὰ νύμφων τε γέμ' ἡ παστᾶς.
 Καθεὶς βρέχει μὲ νύμφα δακρύων
 Τοὺς στεφάνους τῶν νέων νυμφίων
 Καὶ εὐχὰς δαφιλεύει θεριμάς.

Ἰούλαβων κ' ἐναρέτων γονέων
 Καλλιόπη θυγάτηρ χρηστή!
 Ποῦν παράδεισον ἀνοίγει σοὶ νέον
 Κ' εὐλογοῦσα φυλάττει ἀμειβῶν.
 Πενθερὰ μήτηρ, ἀρίστη γυνή!

Καλλιπλόκαμη σὺ Καλλιόπη,
 Πολυθέληγχερ νέα σεμνή,
 Χρημὶδ' εὐχόμενος εὐρες πανόπη,
 Ἴδ' ὃν καλὸν Σίμωνά, ὦ Καλλιόπη,
 Ἐν νῦν στέφει μητρὸς ἡ εὐχῆ.

Σεις ἠράσθητε, φίλοι, καλήν ...
 Ἢ δὲ τύχη ἠράσθη Ἰβάν.
 Πρὸς γὰρ ἀνεκκλήτου γυναικῶν,
 Ζητεῖ μίαν ζωὴν μετ' ἀλλήν ...
 Ἄγρις ἰδὲτ' ἐγγόνους ἰωάν.

BIENNII, καὶ 2 οὐκ. τῆς 1872.

Γεωργίου και της Αναστασίας το γένος Οικονόμου, που γεννήθηκε στο Βελιγράδι την 1η Απριλίου 1835, και Καλλιόπη Ξάνθου του Μιχαήλ και της Αγγελικής το γένος Καλορά, που γεννήθηκε στο Βουκουρέστι στις 8 Απριλίου 1853. Οι γάμοι τους έγιναν στις 10/22 Σεπτεμβρίου 1872. Παράνυμφος ήταν ο πρίγκιπας Υψηλάντης ως αντιπρόσωπος του Σίμωνος Σίνα.

Η οικογένεια Τσεχάνη, της οποίας διάφορα μέλη ζούσαν τον 18. αι. στη Βλαχία και αργότερα και στη Βιέννη⁸, καταγόταν από τη Μοσχόπολη και ήταν συγγενική με την οικογένεια Σίνα⁹. Ο Σίμων Τσεχάνης, για τον οποίο γράφτηκε το ποίημα, ήταν ο τρίτος γιος του Γεωργίου και της Αναστασίας Τσεχάνη και μνημονεύεται και αυτός, όπως και η μητέρα του και τα αδέρφια του, στη διαθήκη του Γεωργίου Σίνα (9 Μαΐου 1856), στην οποία μεταξύ άλλων αναφέρεται: «Κληροδοτώ περαιτέρω εις τους συγγενείς μου, τήν κυρίαν 'Αναστασίαν Τσεχάνη δι' εαυτήν, καθώς και εις έκαστον τῶν τέκνων της, ἤτοι εις τους Δημήτριον, Πέτρον, Σίμονα, Ναούμ¹⁰, Αἰκατερίνην καὶ 'Ελισάβετ, τὸ ποσὸν τῶν 15.000 φλωρινίων κατὰ κεφαλὴν, ἀλλ' εἰς μὲν τὰς θυγατέρας της Αἰκατερίνην καὶ 'Ελισάβετ ὀρίζω νὰ καταβληθῇ τὸ ποσὸν τοῦτο εὐθὺς κατὰ τὸν γάμον των ἢ τὴν ἐνηλικίωσίν των, εἰς δὲ τοὺς υἱούς της εὐθὺς μετὰ τὴν ἐνηλικίωσίν των, μέχρι τότε δὲ νὰ τοκισθοῦν ὑπὸ τοῦ γενικοῦ κληρονόμου μου ἐπὶ ἔτησίῳ τόκῳ 5%»¹¹.

Ο Σίμων Τσεχάνης πέθανε στις 5 Μαΐου 1895, όπως σημειώνεται στο βιβλίο των ευεργετών της ελληνικής κοινότητας της Αγίας Τριάδος και της Ελληνικής Εθνικής Σχολής της Βιέννης¹².

8. Π.χ. ο ηγεμόνας της Μολδαβίας Κωνσταντίνος Τζιχάνης Ρακοβίτζας, γιος του βοεβόδα Μιχαήλ Ρακοβίτζα (Αθανασίου Κομνηνού Υψηλάντου, *Τα μετά την άλωση (1453-1789)*, έκδ. αρχιμ. Γερμανού Αφθονίδου Σιναΐτου, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 364, 369, 371, 374), ο γνωστός λόγιος Κωνσταντίνος Τσεχάνης, ο Χατζη-Γεώργιος Τσεχάνης που εγκαταστάθηκε μόνιμα το 1761 στη Βιέννη, όπου ασκούσε εμπόριο (Γ. Λαΐου, *ό.π.*, σ. 6 και 7) και άλλοι.

9. Μέλη της οικογένειας αυτής εργάζονταν ως υπάλληλοι στις επιχειρήσεις του Σίνα (Γ. Λαΐου, *ό.π.*, σ. 30· πρβ. και σ. 15).

10. Πρόσφατα συνάντησα τα ονόματα των τεσσάρων αδελφών σε κατάλογο συνδρομητών που περιλαμβάνεται σε άγνωστο ως τώρα έργο του γνωστού Θεσσαλού λογίου Γεωργίου Ζαχαριάδη με τίτλο *Θεοφράστου Χαρακτήρες εις χρήσιν της νεολαίας*, Βιέννη 1845 (με το έργο αυτό θα ασχοληθώ σε ιδιαίτερο δημοσίευσμά μου). Αξίζει να σημειωθεί ότι το όνομα του Δημητρίου βρίσκεται μεταξύ των ονομάτων των συνδρομητών της Βιέννης, ενώ των τριών άλλων αδελφών μεταξύ των ονομάτων των συνδρομητών του Σεμλίνου (*Οι Κύριοι Αὐτάδελφοι Πέτρος, Σίμος καὶ Ναούμ Γεωργίου Τσεχάνη*).

11. Μετάφραση στα ελληνικά βλ. στου Γ. Λαΐου, *ό.π.*, σ. 122-123.

12. *Wohlthäter der griech. orient. Kirche zur heiligen Dreijaltigkeit und der griechischen National-Schule in Wien*, σ. 7 και 8.

Στο ίδιο βιβλίο ευεργετών¹³ υπάρχει και η ημερομηνία του θανάτου των γονέων του Σίμωνος. Ο πατέρας του Γεώργιος πέθανε στις 20 Μαΐου 1854, γι' αυτό άλλωστε και δεν αναφέρεται στη διαθήκη του Γεωργίου Σίνα ούτε και στο ποίημα, ενώ η μητέρα του Αναστασία στις 29 Απριλίου 1875, δηλ. περίπου δύομισι χρόνια μετά το γάμο του Σίμωνος.

Όσο για τον παράνυμφο πρίγκιπα Υψηλάντη, αυτός είναι ο Γρηγόριος Υψηλάντης, ανεψιός του Αλέξανδρου Υψηλάντη και γαμπρός του Σίμωνος Σίνα¹⁴. Ο Γρηγόριος Υψηλάντης είχε παντρευτεί την κόρη του Σίμωνος Σίνα Ελένη το 1862¹⁵ και είχε διαδεχτεί τον Σίνα ως πρέσβης της Ελλάδας στις πρεσβείες της Βιέννης και του Βερολίνου το 1867, δηλ. τρία χρόνια μετά την παραίτηση του Σίνα από τη θέση αυτή¹⁶.

Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη

ΚΟΜΝΗΝΗ Δ. ΠΗΔΩΝΙΑ

ΚΑΤΑΛΕΠΤΟΛΟΓΗΜΑΤΑ

1. Αρχίλοχος, απ. 223W «τέττιγος ἐδράξω πτεροῦ»

Από τις απλές μορφές του αρχαίου έντεχνου λόγου (μύθους ζώων, αινίγματα, παροιμίες) οι παροιμίες παρουσιάζουν την πιο μεγάλη αντοχή στον χρόνο, γιατί σε αντίθεση με τα άλλα είδη, τα οποία μνημονεύονταν μόνο σε ειδικές περιστάσεις, αυτές αποτελούσαν αναπόσπαστο στοιχείο της καθημερινής γλωσσικής επικοινωνίας και επί πλέον, λόγω της συντομίας τους, ήταν εύκολα απομνημονεύσιμες. Πάμπολλες λοιπόν παροιμίες και παροιμιακές φράσεις διατηρούνται ως σήμερα αναλλοίωτες ή ελάχιστα τροποποιημένες στο στόμα του λαού μας. Έτσι, επί παραδείγματι, η κοινή νεοελληνική παροιμία «η σκύλα από τη βιάση της γεννά τυφλά κουτάβια»¹ απαντά ήδη στον Αρχίλοχο, απ. 169^A

13. Ό.π., σ. 7 και 8.

14. Βλ. Γ. Λαΐου, ό.π., σ. 200.

15. Βλ. Γ. Λαΐου, ό.π., σ. 201.

16. Βλ. Γ. Λαΐου, ό.π., σ. 207· βλ. και σ. 234.

1. Οι σχετικές μαρτυρίες από την αρχαιότητα στον τόμο *Kölner Papyri*, bearb. von B. Kramer u. D. Hagedorn, τ. 2, Opladen 1978 (Archilochos Inv. 7511), από τα μεσαιωνικά χρόνια Κ. Krumbacher, *SB München, phil. - hist. Kl.*, 1893, 79 no 16, από τα νεότερα Ι. Βενιζέλος, *Παροιμίες δημώδεις*, Ερμούπολη 1867, σ. 107. Για ένα ακααδικό παράλληλο βλ. J. Bremmer, An Accadian Hasty Bitch and the New Archilochus, *ZPE* 39 (1980) 28.

39-41W *δέδοιχ' ὅπως μὴ τυφλὰ κάλιτήμερα σπουδῇ ἐπειγόμενος τῶς ὥσπερ ἡ κύων τέκω.*

Αρχαία ελληνική προέλευση φαίνεται να έχει και η παροιμία «πιάνει τον τσίντσιρα από το φτερό» («επί των επικινδύνως επιλαμβανομένων τα πράγματα και ματαίως αγωνιζομένων», όπως επεξηγεί ο Βενιζέλος)². Σύμφωνα με τον «Ψευδολογιστή» του Λουκιανού ο Αρχίλοχος είχε προσεικασει τον εαυτό του με τζιτζίκι που το πιάνουν από το φτερό: 1,1 τὸ δὲ τοῦ Ἀρχιλόχου ἐκεῖνο ἤδη σοι λέγω, ὅτι τέττιγα τοῦ πτεροῦ συνείληφας, εἶπερ τινὰ ποιητὴν ἰάμβων ἀκούεις Ἀρχίλοχον, Πάριον τὸ γένος, ἄνδρα κομιδῇ ἐλεύθερον καὶ παρρησία συνόντα, μηδὲν ὀκνοῦντα ὄνειδίξειν, εἰ καὶ ὅτι μάλιστα λυπήσειν ἔμελλεν τοὺς περιπετεῖς ἐσομένους τῇ χολῇ τῶν ἰάμβων αὐτοῦ. ἐκεῖνος τοῖνον πρὸς τινος τῶν τοιοῦτων ἀκούσας κακῶς, τέττιγα ἔφη τὸν ἄνδρα εἰληφέναι τοῦ πτεροῦ, εἰκάζων ἑαυτὸν τῷ τέττιγι ὃ Ἀρχίλοχος, φύσει μὲν λάλῳ ὄντι καὶ ἄνευ τινὸς ἀνάγκης, ὅπταν δὲ καὶ τοῦ πτεροῦ ληφθῆ, γεγωνότερον βοῶντι. Τον στίχο του Αρχίλοχου αποκατέστησε, στηριζόμενος σε μιμήσεις βυζαντινών λογίων³, ο Η. Diels (*Analecta, Hermes* 23, 1888, 279) ως εξής: *τέττιγος ἐδράζω πτεροῦ*⁴ (*πτερῶν, Wilamowitz, Hermes* 59, 143).

2. Ἰππῶναξ, *απ. 33 Degani*⁵

Τα ποιήματα του Ἰππώνακτα, *πονηροῖς προσώποις περικείμενα καὶ περὶ πονηρῶν πραγμάτων γεγραμμένα*, χαρακτηρίζονται από ωμό ρεαλισμό και αχαλίνωτη βωμολοχία. Ο βαρύγλωσσος ιαμβογράφος περιούζει τους εχθρούς του με αθυροστομίες, λοιδορίες, κατάρες και βρισιές, τις οποίες προφανώς αντλεί e *faucibus infimi vulgi*. Δεν είναι συνεπώς καθόλου περίεργο που ορισμένες από αυτές τις βαριές και προσβλητικές εκφράσεις επιβιώνουν ἴσαμε σήμερα στο στόμα του λαού. Στο απόσπασμα 33D «*τίς ὄμφαλητόμος σε τὸν διοπλήγα / ἔψησε κάπέλουσεν ἀσκαρίζοντα;*» ο λόγος είναι, όπως φαίνεται από το επίθετο *διοπλήξ*, για κάποιον εχθρό του ποιητή, ἴσως τον Βούπαλο⁶. Ο Ἰππώνακτας ζητά να μάθει, προφανώς για να την καταραστεί, ποια ἦταν η

2. Ὁ.π., σ. 256 και Π. Αραβαντινός, *Παροιμιστήριον*, Ἰωάννινα 1863, σ. 103.

3. Λέων Φιλόσοφος, *Τέττιγος ἐδράξαντο τοῦ πτεροῦ*, *Matranga, Anecdota* II 557. Κωνσταντίνος Ρόδιος, *ἐπεὶ πτερῶν τέττιγος ἐδράζω τάλαν*, *Matranga, An.* II 628.

4. Για τις μυθοπλασίες που στηρίχτηκαν σ' αυτόν τον στίχο βλ. A. Piccolomini, *Quaestionum de Archilocho capita tria, Hermes* 18 (1883) 267-9.

5. H. Degani, *Hipponax. Testimonia et fragmenta*, Teubner, Leipzig 1983.

6. W. de Souza Medeiros, *Hipónax de Éjeso I, Fragmentos dos Iambos*, Coimbra 1961, σ. 38.

μαμή που βοήθησε να έρθει στον κόσμο και που πρώτη περιποιήθηκε τον κεραυνοβολημένο⁷. Η μαμή αυτή ευθύνεται εν μέρει ως συνεργός της φύσης για την επιβίωση του *διοπλήγος*. Έτσι και σήμερα ακούγονται σε διάφορα μέρη με ανάλογο νόημα φράσεις του τύπου:

- και που σ' αφαλοκόπαγε! (άρά, Δημητσάνα)
- κακοχράχει που σ' αφαλοκόβγενε! (άρά, Άνδρος)
- άδικο να τση δώσει αφού σ' αφαλόκοβγε! (Κρήτη)
- ξέρω 'γω; — Να ξεραθεί που σ' αφαλόκοβγε! (Αίγινα)

Στις παραπάνω φράσεις, που έχουν θησαυριστεί στο λήμμα *άφαλοκόβω* του *Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής* (έκδ. Ακαδημίας Αθηνών, ΙΙΙ, 1941), θα πρέπει να προστεθεί και η φράση «ποια σ' αφαλόκοψε;» που ακούγεται στην Κρήτη ως κατάρα απευθυνόμενη και στη μαμή και εμμέσως (αλλά κυρίως) στον αφαλοκομμένο. Λαϊκή προέλευση θα πρέπει να έχει και η ανάλογη έκφραση από το σονέττο 1102 του Belli (ed. Mondatori 1952, ΙΙ 1506) *Ma io voria sapé [...] chi è stata la porca de mammana che cquanno nacque je tajjo er filello*, που συσχέτισε με το απόσπασμα του Ιππώνακτα ο E. Romagnoli, *I roeti lirici*, Botagna 1950.

3. Σοφοκλής, απ. 1135R

χαλκοσκελείς γάρ

x [—]έν έκπνεουσι πλευμόνων ἄπο-φλέγει δὲ μωκτῆρ, ὦσ

Για τον στίχο 2 ο S. Radt (*TrGF* vol. 4) σημειώνει στο υπόμνημά του «1sq. inter γάρ et]έν desunt 16 fere litterae: [καὶ τὸ πᾶν ἀδέρματoι / πυρὸς φλόγῃ] Bergk (*Indices lect. Marburg* 1843/4, VI) litterarum vestigiis invitis; σέλας πυρωθ]έν P.». Εφόσον ο λόγος είναι για τους πυρίπνοους ταύρους του Αιτήτη (βλ. Radt, *ό.π.*), ο στίχος 2 μπορεί να συμπληρωθεί ως εξής: «πῦρ αἰ]έν». Η συμπλοκή «πῦρ (ἀπό, ἐκ)πνέω» είναι συνηθισμένη (Σοφ. *Ἄντιγ.* 1147, Ευρ. *Ἄλκ.* 493, *Ἴων* 203, I.T. 288) και ο τύπος *αἰέν* κάθε άλλο παρά σπάνιος στους τραγικούς (Σοφ. *Αἴας* 682, *Αισχ. Π.Δ.* 428, *Ἄγ.* 891)⁸.

7. Το *διοπλήξ* είναι άπαξ ευρημένο και στο Suppl. του *LSJ* ερμηνεύεται: smitten by Zeus. Ίσως να μην χρησιμοποιείται στη σημασία του «κεραυνόπληκτου» και κατ' επέκταση, όπως και το εμβρόντητος (πρβ. Ησύχ. *ἐμβροντησίας*: *μανίας, φρενοβλαβείας*) του μαινομένου, του παράφρονος, αλλά ως κατάρα: «που να τον κάψει ο Δίας με τον κεραυνό του». Για τη σύναψη σε τόν δ. πρβ. *Αισχ. Π.Δ.* 944 *σὲ τὸν σοφιστῆν, τὸν πικρῶς ἰπέρπικρον*, Σοφ. *Ἄντ.* 441, Ευρ. *Μῆδ.* 271.

8. A. Sideras, *Aeschylus Homericus*, *Hypomnemata* 31, Göttingen 1971, 111: von den drei Formen des Adverbs αἰεί, αἰεί, αἰέν darf nur die letzte als ein verhältnismässig starker Homerismus in der Tragödie betrachtet werden.

Το χάσμα στον τρίτο στίχο θα μπορούσε να καλυφθεί, δείγματος χάριν, με τη συμπλοκή «εφέστιον σέλας», η οποία απαντά στο τέλος του στίχου 607 των *Τραχινίων* (μηθ' ἔρκος ἰρὸν μηθ' ἐφέστιον σέλας). Συνεπώς: «φλέγει δὲ μυκτήρ, ὡς ἐφέστιον σέλας».

4. Ἀπολλῶς – Ἀπολλύων

Ἡ κατ' Αἴγυπτον τῶν μοναχῶν ἱστορία, ἡ *Περὶ Ἀπολλῶ* 3: Οὗτος... τεσσαράκοντα ἔτη ἐν τῇ ἐρήμῳ διατελέσας... ὕστερον φωνῆς ἀκούειν ἔδοξεν τοῦ θεοῦ πρὸς αὐτὸν λέγοντος· «Ἀπολλῶ, Ἀπολλῶ, διὰ σοῦ τὴν σοφίαν τῶν Αἰγυπτίων σοφῶν ἀπολέσω καὶ τὴν σύνεσιν τῶν συνετῶν ἐθνῶν ἀθετήσω. ἀπολέσεις δέ μοι σὺν αὐτοῖς καὶ τοὺς σοφοὺς Βαβυλῶνος...⁹.

Εἶναι προφανές ὅτι ὁ συγγραφέας παρετυμολογεῖ τὸ ὄνομα τοῦ μοναχοῦ ἀπὸ τοῦ ἀπόλλυμι: Ἀπολλῶ... διὰ σοῦ ἀπολέσω... ἀπολέσεις. Στον συσχετισμὸ αὐτὸ θα πρέπει ἴσως νὰ οδηγήθηκε ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἀγγέλου τῆς αβύσσου στὴν Αποκάλυψη (9,11 ὄνομα αὐτῶ Ἑβραϊστὶ Ἀβαδδῶν καὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ ὄνομα ἔχει Ἀπολλύων), ποὺ μοιάζει φωνητικὰ με τὸ Ἀπολλῶ.

Καὶ ἡ ἐπιλογή ὠστόσο, ἀπὸ τὸν συγγραφέα τῆς Αποκάλυψης, τῆς οὐσιαστικοποιημένης μτχ. Ἀπολλύων γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ Ἀβαδδῶν, ποὺ εἶναι θηλ. γένους καὶ οἱ Ο' τὸ μετέφραζαν με τὴ λ. ἀπώλεια, οφείλεται καὶ στὴ φωνητικὴ τοῦ ὁμοιότητα με τὸ Ἀπόλλων¹⁰ (ἀπὸ ὅπου τὸ Ἀπολλῶς), ποὺ ἤδη ὁ Ἀρχίλοχος (ἀπ. 26, 5W) τὸ παρετυμολογοῦσε ἀπὸ τὸ ἀπόλλυμι. Γὰ χωρὶα ὅπου ἀπαντᾷ αὐτὴ ἡ παρετυμολογία τὰ ἔχει συλλέξει ὁ J. Diggle (*Euripides Phaethon*, Camb. 1970, σ. 148). Σ' αὐτὰ θα πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ τὸ ἀκόλουθο ἀπὸ τὸν I. Τζέτζη, *Ἀλληγορίαι εἰς Ἰλιάδος Ψ*, σελ. 315, 51-3 Boissonade:

Ἀπόλλων δὲ καὶ ἥλιος, ἐν ἄμφω πεφυκότα
δι' ἃς δυνάμεις ἔχει μὲν ζωογονεῖν καὶ τρέφειν
καὶ ἀπολύειν τῶν κακῶν¹¹, ποτὲ καὶ ἀπολλύειν.

5. «Μενάνδρου γινῶμαι» App. (Vatic. 915) 2,4

Ἰροὺς τιμήσας ἐσθλὸν ἄκουε λόγον

Τὸ Ἰροὺς δὲν εἶναι ὁ συγκεκριμένον τύπος τοῦ επιθ. ἱερός, ὅπως

9. A.-J. Festugière, *Historia Monachorum in Aegypto*, *Subsidia Hagiographica* 53, Bruxelles 1971, σ. 47.

10. G. Mussies, *The Morphology of koine Greek*, Leiden 1971, σ. 196.

11. Πρβ. Πλ. Κρατ. 405α οὐκοῦν ὁ καθαίρων θεὸς καὶ ὁ ἀπολούων τε καὶ ἀπολύων τῶν τοιούτων κακῶν οὗτος ἄν εἴη (sc. ὁ Ἀπόλλων).

σημειώνει ο S. Jaekel στον πίνακα λέξεων της έκδοσής του (*Menandri Sententiae*, Teubner 1964), αλλά αιτ. πληθ. του ονόματος Ἴρος, του επαίτη της Οδύσσειας. Το όνομα Ἴρος είχε γίνει παροιμιώδες (Λουκ. Πλοῖον 24 οἱ νῦν πλοῦσιοι πρὸς ἐμὲ Ἴροι ἅπαντες, CGF III απ. 527 Ἴρου παρεῖχε γυμνότερον χρόνος πολὺς, Ἀνθολ. Παλ. VII 676 και XI 209) και σε μετρν. συγγραφείς απαντά και ως προσηγορικό στη σημασία «επαίτης, πτωχός» (Λιβ. I. 568 και LSJ s.v.).

Είναι φανερό ότι δεν πρόκειται για ιαμβικό τρίμετρο, αλλά για βυζαντινό δωδεκασύλλαβο με την απαραίτητη παροξυτονία, και γι' αυτό τον λόγο μακρά «δίχρονα» (τῆμω) χρησιμοποιούνται ως βραχέα (τῆμηςας) και βραχέα «δίχρονα» (ἄκούω) ως μακρά (ἄκουε). Ἴσως το αρχικό κείμενο να είχε αντί «ἄκουε» τον τύπο «ἀκούσει(ς)», τον οποίο ο γραφέας δεν κατάλαβε ότι είναι β' προσώπου μέλλοντος και θέλησε να διορθώσει σε β' πρόσωπο προστακτικής, από όπου και το μετρικό σφάλμα. Επομένως: Ἴρους τιμήσας ἐσθλὸν ἀκούσει λόγον».

6. Ἡσύχιος λ 788, «λέων· τὸ θηρίον. καὶ παρθένος καὶ ἰχθύς»

Ο K. Latte συσχέτισε στο υπόμνημα της έκδοσής του την παρθένον με τη Σφίγγα, που πράγματι στην αρχαία τέχνη παριστάνεται συνήθως με σώμα λιονταριού και κεφάλι γυναίκας¹² και τον (ή μήπως τους) ἰχθύν με το οστρακόδερμο που ονομαζόταν λέων: Ἀθῆν. 3,106c τῶν δ' ὀστρακοδέρμων καρὶς, ἀστακός, κάραβος, καρκίνος, λέων τοῦ αὐτοῦ γένους ὄντα διαφέρουσι. μεῖζων δ' ἐστὶν ὁ λέων τοῦ ἀστακοῦ. Μια άλλη πιο αβίαστη, νομίζω, ερμηνεία του δυσνόητου λήμματος είναι: λέων = το ζώδιον (θηρίο)¹³ όπως άλλωστε και η παρθένος και οι ἰχθύς. Η σημασία αυτή της λ. θηρίον είναι, όσο ξέρω, αθησαύριστη στα λεξικά (βλ. όμως Πτολ. Τετρ. 200 ζώδια θηριώδη = θηριόμορφα, LSJ s.v. θηριώδης).

7. Ἄγγελος Σικελιανός, «Το μαρτύριο του οσίου Σεραφεῖμ...», στ. 63¹⁴

Στο αρχείο Ν. Καζαντζάκη, που σύμφωνα με την επιθυμία του συγγραφέα έχει παραχωρηθεί (δυστυχώς όχι ακέραιο) στο Ιστορικό Μουσείο Ηρακλείου, βρίσκεται και ένα αυτόγραφο του Ἄγγελου Σικελιανού (5 φύλλα από χοντρό

12. Οι μαρτυρίες από τα κείμενα και τα βιβλία στον W. H. Roscher, *Lex. der griech. u. röm. Mythologie* IV, 1369 κ.ε., και στον Herbig, *RE*, 3A, 2 (1929) στ. 1726-1749.

13. Για τις ονομασίες και τα χαρακτηριστικά αυτών των ζώδιων βλ. A. Bouché-Leclercq, *L'Astrologie Grecque*, Paris 1889, σ. 136-140 και 147-9.

14. *Λυρικός Βίος Β'*, φιολ. επιμ. Γ. Π. Σαββίδη, Αθήνα 1966, σ. 17-21.

χαρτί, 33,5×44,5 εκ.) που περιέχει το ποίημα «Το μαρτύριο του οσίου Σεραφείμ στον Ελικώνα». Κάτω από τον τίτλο υπάρχει η αφιέρωση «Στον αδελφό μου Κυριάκο Ναούμ ηγούμενο της μονής του Οσίου μ' ευγνωμοσύνη» και στο τέλος του ποιήματος η τοποχρονολογία «Ελικώνας: Μονή του Οσίου 6 Μάη '920». Το κείμενο του χφ (XH) διαφέρει από το κείμενο της έκδοσης του *Λυρικού Βίου* (ΛΒ) στα ακόλουθα σημεία:

ΛΒ 9 Σαν πρωτοξύπνητο πουλί π' αλαφροσκώνει τα φτερά
XH Ωσάν αλάφι, ωσάν πουλί που πρωτοσκώνει τα φτερά

ΛΒ 18 μα ο νους του πια είχε μείνει
XH μα εκείνος πια είχε μείνει

ΛΒ 19 εκεί π' αρχίναε ν' αγρικά των Ασωμάτων τη βοή
XH εκεί ν' ακούει π' αρχίναγε των Ασωμάτων τη βοή

ΛΒ 33 π' όλον εγιόμιζε με μιας σαν αστραπή, τον ουρανό
XH π' όλον εγιόμιζε άξαφνα σαν αστραπή, τον ουρανό

ΛΒ 55 στη δόξα αγνάγια του Θεού τον πόνο πόσερν' η σκλαβιά
XH στη δόξα αγνάγια του Θεού τη θλίψη πόσερν' η σκλαβιά

ΛΒ 65 Κ' εκεί, σιμώνοντας κρυφά, με τη βαριά του κοντακιού
XH Κ' εκεί, ζυγώνοντας κρυφά, με τη βαριά του κοντακιού

ΛΒ 73 Κι απ' την απάτητη κορφήν, ώσμε τη Ρούμελη βαθιά
XH Κι απ' την κορφή που εστέκονταν, ως με τη Ρούμελη βαθιά

Οι διαφορές αυτές (εκ των υστέρων επεμβάσεις του ίδιου του ποιητή) δεν είναι ουσιώδεις, όμως στον στίχο 63 («έσειε σα λάφυρο θεϊκό τη φοβερήν Ελευτεριά») υπάρχει με μολύβι διόρθωση στο περιθώριο, που είναι πράγματι *correctio palmaris*. Η λ. δηλαδή «λάφυρο» αντικαθίσταται από τη λ. «λάβαρο»: έσειε σα λάβαρο θεϊκό τη φοβερήν Ελευτεριά,
την Τουρκοπατημένη.

8. Γ. Σεφέρης, *Τετράδιο Γυμνασμάτων Β'*, σ. 98,6 = Παλ. Άνθ. 7,390

Ο στίχος «Ενθάδε κείται Ταρσεύς μη γήμας» από το ποίημα «Τι είπε η Γκαμήλα» δεν αναφέρεται στον Ταρσέα Παύλο, όπως είχα υποθέσει σχολιά-

ζοντας το ποίημα «Αριάδνη»¹⁵, αλλά προέρχεται από το ακόλουθο επίγραμμα της Παλατινής Ἀνθολογίας 7,390:

*Ἐξηκοντούτης Διονύσιος ἐνθάδε κεῖμαι,
Ταρσεύς, μὴ γήμας· αἶθε δὲ μῆδ' ὁ πατήρ.*

Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη

M. Z. ΚΟΠΙΔΑΚΗΣ

ΟΙ ΚΟΛΠΟΙ ΤΩΝ ΜΗΤΕΡΩΝ

(Παπαδιαμάντης 2.126.22-24)

Ἦ πανεπιστημιακός μου καθηγητής κ. Ν. Β. Τωμαδάκης μὲ σημείωμά του τιτλοφορούμενο «Κόλπος = ἀγκάλη, οὐχὶ μήτρα» (Ἀθηνᾶ 79, 1984, 194) μὲ ὑποχρεώνει νὰ ἐπανεέλθω σ' ἓνα θέμα, ποὺ εἶχα τὴν ἐντύπωση πὼς εἶναι ὀριστικὰ λυμένο. Πρόκειται γιὰ τὴ φράση τοῦ Παπαδιαμάντη «ν' ἀποσώνη τὰ παιδιὰ» εἰς τοὺς κόλπους τῶν μητέρων («Ἐξοχικὴ Λαμπρή», 2.126.22-24). Ἀντίθετα μὲ τὸν κ. Παν. Μουλλᾶ, ποὺ φαινόταν νὰ δέχεται πὼς τὸ ἀποσώνω σημαίνει «σκοτώνω»¹, ὑποστήριξα πὼς στὴ φράση αὐτὴ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἔχει τὴ σημασία «ἔχω ἐρωτικές σχέσεις, συνευρίσκομαι»². Ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα ἐπανῆλθα³ προσκομίζοντας τὶς μαρτυρίες τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἀγ. Γ. Τσοπανάκη, τοῦ φιλόλογου κ. Μ. Γ. Παρλαμᾶ καὶ μιὰν ἀκόμη, ἀπὸ τὸ Ἱστορικὸ Λεξικὸ αὐτῆ. Στὸ δεύτερο αὐτὸ μελέτημα δὲ θεώρησα σωστὸ ν' ἀποσιωπήσω τὴν ἄποψη τοῦ κ. Τωμαδάκη, ποὺ μοῦ εἶχε γράψει πὼς ἐδῶ τὸ ἀποσώνω μόνον «πνίγω» μπορεῖ νὰ σημαίνει. Μὲ παρέπεμπε γιὰ τοῦτο στὰ λεξικά Κριαρᾶ, Σταματάκου καὶ Ἱστορικὸ, ὅπου ὅμως δὲ συνάντησα τὴ σημασία «πνίγω, σκοτώνω». Τώρα ὁ παλαιός μου καθηγητὴς μεταθέτει τὸ κέντρο βάρους στὴ λέξη κόλποι καὶ γράφει στὴν ἀρχὴ τοῦ σύντομου σημειώμα-

15. *Αριάδνη*: μια σπουδὴ στον ἐρωτικὸ Σεφέρη, Αθήνα 1983, σ. 48, σημ. 70.

1. *Α. Παπαδιαμάντης. Αὐτοβιογραφούμενος*, ἐπιμέλεια Παν. Μουλλᾶς, «Ἐρμῆς», Ἀθήνα 1974, σ. μβ', σημ. 1.

2. *Δαιμόνιο μεσημβρινό. Ἐντεκα κείμενα γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη*, ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθήνα 1978, σ. 20-35.

3. «Ἐρμηνευτικὰ καὶ κριτικὰ στὸν Παπαδιαμάντη», στὸν τόμο Ἀντίχαρη. Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Σταμάτη Καρατζᾶ, Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο, Ἀθήνα 1984, σ. 465-467.

τός του: «Ίσχυρίσθησαν ὅτι γράφων ὁ Παπαδιαμάντης ὅτι (ιερεῖς τινές) ἀποσώζουσι τὰ παιδιά εἰς τοὺς κόλπους τῶν μητέρων τῶν σημαίνει ὅτι μετὰ τὴν σύλληψιν ἐνεργοῦν πρὸς τελείωσιν τῶν ἐν τῇ κοιλίᾳ τῶν γυναικῶν ἐμβρύων. Ὅτε θὰ ἔπρεπε νὰ δεχθῶμεν ὅτι κόλποι εἶναι ἢ μήτρα, ἢ νηδύς, ἢ γαστήρ, ἐν ᾗ ἀναπτύσσεται τὸ ἔμβρυον. Ἄλλ' ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἤτο ιδιώτης, ἀλλὰ ψάλτης, μελετητῆς τῆς Γραφῆς καὶ τῆς Ὑμνογραφίας, ὅπου οἱ κόλποι σημαίνουν τὰς ἀγκάλας καὶ οὐχὶ τὴν κοιλίαν ἢ τὴν μήτραν κλπ.». Παραθέτει κατόπιν ἀρκετὰ χωρία ἀπὸ τὴν Κ.Δ. καὶ τὴν Ὑμνογραφία, πού ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἄποψή του γιὰ τὴ σημασία τῆς λέξεως στὴν ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα, καὶ ἐπάγεται: «Ἐὰν λοιπὸν τὸ ἀποσώνω ἔχει ἣν σημασίαν τῷ δίδουν, τότε πῶς τοῦτο γίνεται οὐχὶ ἐν τῇ γαστρί, ἀλλ' ἐν τοῖς κόλποις (ἀγκάλας);».

Πολλές ἀπορίες μοῦ δημιουργεῖ αὐτὸ τὸ συμπερασματικὸ ἐρώτημα, περιορίζομαι ὅμως στὴν ἀντιστροφή του: ἂν τὸ ἀποσώνω τὰ παιδιά εἰς τοὺς κόλπους τῶν μητέρων, καὶ μάλιστα τακτικὰ (εἶχε τὴν συνήθειαν), σημαίνει τὰ σκοτώνω, τότε πῶς ἐκτελεῖται αὐτὴ ἢ βρεφοκτονία; Ποιὰ εἶναι ἡ τεχνικὴ τῆς; Νὰ ὑποθέσουμε δηλ. ὅτι αὐτὲς οἱ «στρίγγες μάννες» ἀγκαλοφοροῦν τὰ ἀνεπιθύμητα βρέφη τους καὶ καλοῦν τὸν ἱερέα, ὅπως θὰ τὸν καλοῦσαν γιὰ ἀγιασμό ἢ εὐχέλαιο, νὰ τὰ σκάσει ἢ νὰ τὰ στραγγαλίσει ἀκριβῶς μέσα στὴν ἀγκαλιά τους;

Τὰ πράγματα —καὶ τὰ ἄπειρα ἀνέκδοτα γιὰ παπάδες μὲ ἔκνομες ἐρωτικὲς δραστηριότητες⁴— μονονουχὶ φωνὴν ἀφιάσι γιὰ τὸ εἶδος τοῦ ἀποσώματος. Δὲν πρόκειται νὰ ἐπαναλάβω ἐδῶ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ πρώτου καὶ τίς μαρτυρίες τοῦ δευτέρου μελετήματός μου, μολονότι τὸ μονοσέλιδο σημείωμα τοῦ κ. Τωμαδάκη τίς παρασιωπᾷ ἐντελῶς ἢ μᾶλλον ἐπιχειρεῖ νὰ τίς ἐκμηδενίσει μὲ τὸ «ἰσχυρίσθησαν τινές»⁵. Θὰ συζητήσω ὅμως σύντομα τὴ σημασία τῆς λ.

4. Βλ. πρόχειρα τὴν ἐπιστολὴν 336* Πάλλη πρὸς Ψυχάρη στὸν τόμο 562 *Γράμματα τῶν Ε. Γιανίδη, I. Δραγούμη...*, Θεσσαλονίκη 1985.

5. Τὸ ἴδιο ρῆμα μεταχειρίζεται ἐντελῶς ἀπροσδόκητα ὁ κ. Τωμαδάκης καὶ στὴ μόνη ὑποσημείωσή του: «Ταῦτα γράφω [δηλ. τὸ σημείωμα] διότι ἰσχυρίζεται [ὁ Τριανταφυλλόπουλος] ὅτι κατέχει ἀχρόνιστον καὶ ἀνυπόγραφον σημείωμά μου διὰ τὴν σημασίαν τοῦ ἀποσώνω = πίνγω». Τὸ σημείωμα ἐκεῖνο, γιὰ τὸ ὁποῖο πουθενὰ δὲν ἔγραψα ὅτι εἶναι ἀνυπόγραφο, φέρει εὐκρινέστατα τὰ ἀρχικά Ν.Β.Τ. Τώρα μάλιστα πού τὸ ξαναδιαβάω, βλέπω ὅτι ὁ κ. Τωμαδάκης ἀδικεῖ ὄχι μόνον ἐμένα ἀλλὰ καὶ ἑαυτόν, γιὰτὶ γράφει σὲ ἄλλο σημείο: «Τὰ πρόβατα, ἐρίφια, ἄλογα εἶναι ἀσπρομηλιγγᾶτα. Χρυσομηλιγγᾶτος ἀνεύρετον (ἔγραψα μεγάλην μελέτην διὰ τὰ εἰς -aitum -ἄτος, προσεχῶς δημοσιευομένην).» Ἄλλὰ ἐγὼ στὰ «Διορθωτικά στὸν Παπαδιαμάντη, II» (*Ἑλληνικά* 29, 1976, 329), ὅπου, ἐπιτέλους, δὲν πρόκειται γιὰ ἄλογα ἀλλὰ γιὰ βρέφη, ἔδωκα δύο ἀναμφισβήτητες μαρτυρίες γιὰ τὴ λέξη *κ'σπομηλιγγᾶτος*, τὴ μία ἀπὸ ἄλλο διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τὴν ἄλλη ἀπὸ τὸν Γ. Ρήγα, πού παραθέτει στὸν Β' τόμο τοῦ *Σκιάθου λαϊκὸς πολιτισμὸς*, παραμῦθι μὲ τίτλο «Τὰ ξᾶ καὶ ξουμιλ'γᾶτα».

κόλλοι στην παπαδιαμαντική φράση. Λέει λοιπόν ο κ. Τωμαδάκης ότι ο Παπαδιαμάντης γνωρίζει την 'Υμνογραφία, στην 'Υμνογραφία κόλλοι = άγκάλη, άρα και στην επίμαχη φράση με αυτή τη σημασία τη χρησιμοποίησε ο συγγραφέας. 'Ο συλλογισμός πάσχει, και θα ήταν όρθος μόνον αν μια από τις προκείμενες έλεγε ότι όλες οι λέξεις του Παπαδιαμάντη προέρχονται από την εκκλησιαστική γλώσσα. Είμαι ο τελευταίος που θ' άρنيόταν την άμεση σχέση τής παπαδιαμαντικής γλώσσας με την εκκλησιαστική, άφου άλλωστε κάποτε φιλοδοξούσα να συντάξω σχετική διατριβή. 'Ωστόσο ο Παπαδιαμάντης δέν έπαυε και γλωσσικά να είναι παιδί του καιρού του, συνεπώς δε δυσκολευόταν, όταν υπήρχε λόγος, να χρησιμοποιήσει τις λέξεις με τη σημασία που είχαν στην εποχή του, άφηνω πού, επιτέλους, οι κόλλοι στη θύραθεν άρχαία γραμματεία έχουν και τη σημασία τής μητρας. "Ας δοκιμάσουμε όμως στα πράγματα την άποψη του κ. Τωμαδάκη. "Αν λοιπόν το *άποσώνω τὰ παιδιὰ* σημαίνει, όπως υποστηρίζω, «συνευρίσκομαι με την ήδη έγκωο μητέρα», τότε ο Παπαδιαμάντης, σύμφωνα με τον κ. Τωμαδάκη τώρα, όφειλε να χρησιμοποιήσει τις λέξεις *μητραν* ή *νηδύν*. "Ας τις δούμε: α) «είχε την συνήθειαν ν' άποσώνη τὰ παιδιὰ εἰς τὴν μητραν τῶν μητέρων, τῶν ένοριτισσῶν του». Ποιό είναι το άποτέλεσμα από την άποψη του ύφους και του τρόπου με τον όποιο έπενεργεί αυτό το ύφος στον άναγνώστη; Οι άγευστοι τής εκκλησιαστικής γλώσσας θα θεωροΰσαν την εκφραση ώμη και μάλλον βάνουσο το παρηχητικό λογοπαίγνιο. Για τους γνώστες τὰ πράγματα θα ήταν ακόμα χειρότερα, ακριβώς έπειδή ή λ. *μητρα* στην 'Υμνογραφία αναφέρεται κατά κανόνα, αν όχι πάντοτε, στην Παρθένο, και ο συνειρμός θα ήταν βέβηλος. β) «είχε την συνήθειαν ν' άποσώνη τὰ παιδιὰ εἰς τὴν νηδύν τῶν μητέρων, τῶν ένοριτισσῶν του». Είναι ήλίου φαεινότερον ότι, αν ο Παπαδιαμάντης χρησιμοποιούσε τη λέξη *νηδύς* σ' αυτή την παράγραφο τής «'Εξοχικῆς Λαμπρῆς»⁶, όπου άνήκει ή συζητούμενη φράση, όχι μόνο θα σκανδάλιζε, όπως και με την *μητραν*, τους έξοικειωμένους με τη γλώσσα τής 'Υμνογραφίας⁷, αλλά και θα μάς έδινε το δικαίωμα να συνισχυρισθοΰμε με τον Δ. Μπαλάνο ότι ήταν μάλλον ξυλοσχίστης παρά συγγραφέας. "Αν όμως οι άπόψεις του καθηγητῆ μου για τον Παπαδιαμάντη γενικά δέ συμπίπτουν πάντοτε με τις δικές μου, σέ τοΰτο, έλπίζω, θα συμφωνήσουμε: ο Παπαδιαμάντης ηξερε ένα κάπως σπάνιο πράγμα, να γράφει έλληνικά.

Χαλκίδα

Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

6. "Όποιος διαβάσει όλη την παράγραφο τής «'Εξοχικῆς Λαμπρῆς», όπου ή επίμαχη φράση (2.126.19-27, παραπέμπω στην κριτική έκδοση), θα διαπιστώσει πως όλη αυτή ή συζήτηση ήταν σχεδόν περιττή.

7. Έχει δίκιο ο κ. Τωμαδάκης, ο Παπαδιαμάντης είναι ψάλτης και όχι ιδιώτης.